

A középkori liturgikus zene hangjegyírásfajtái eredetileg nem abban a tarkaságban éltek egymás mellett, mint ahogyan ma a könyvtárakban találkozunk velük, hanem művelődési körzetek és intézményrendszerek szerint tagozódva.¹ Ez az a sajátosságuk, mely indokolja, hogy „szavuk legyen” a középkori kéziratok proveniencia-vizsgálatánál. Természetesen nem kerülhető meg ilyen célú munka során a középkori Európa koronként ismételtén újrarájzolt hangjelzéstérképének ismerete, bármennyire nehezíti a feladatot, hogy a kottairásoknak nincs közreadva történeti térképe.

Hogy egy kottairásfajta viselethez és szabályzathoz hasonlóan tartozhat hozzá valamely intézményrendszer habitusához, identitás-érzéséhez, a 13. századi központosított szerzetesrendek nyilvánították ki először.² A ferencesek, ágostonos remeték, domonkosok tudatosan választották maguknak a kvadrát notációt, s vállalták rendi kottairásként. Erről magukba a szerkönyvekbe (főként a graduálékba) jegyezték be hosszú rubrikákat, utasításokat, másként szövegezve a kuriális beosztást követők (ferencesek, ágostonos remeték, ezek előírásai egyeznek egymással), s másként a domonkosok.³ A rubrikák szövege kötött, s lényegében egész Európában azonos. Az Egyetemi Könyvtár 34-es és 123-as kódexének bevezetője⁴ nem tér el az általánosan ismert, többször publikált „kuriális”: ferences, illetve ágostonos remete szövegtől.⁵ A 13. századi rendek esetében a liturgikus kottairás elmélete és gyakorlata egybevágtott. Scriptoriumaik kvadrát írást műveltek folyamatosan a középkor végéig, sőt azon túl is egész Európában.⁶ Ehhez a teljesen eltérő jellegű gótikus notációterületen – Magyarországon is – erős öntudatra, szeparálódásra, s a saját, független scriptoriumhálózat kiépítésére volt szükség. A rendek ezt biztosították, olyannyira, hogy még könyvkötő szakembereket is képeztek.⁷

Teljesen bizonyos, hogy olyan kottás kódextöredék, amelyen *nem* kvadrát notáció áll, sem domonkos, sem ferences vagy ágostonos remete jellegű nem lehet.⁸

A 13. századi rendek a notáció határozott kiválasztásával végsőkéig fejlesztettek egy olyan praxist, melynek elemei már előbb, a 12. századi reform-szerzetességnél kimutathatók. Leginkább az uniformizálásra, központosításra törekvő ciszterciek példája mutatja ezt. A cisztercieknek a rend expanzív korszakában szintén a lokális kötöttségektől nagy mértékben független, sajátos kottairása volt: Nevers-i típusú francia–metzi kontaktneumák, Guido-i színezésű vonalrendszeren, különleges custosformával, ami annyit jelent, hogy itt egy speciális *francia* helyi tradíciót emeltek rendi hangjelzéssé, és hordták szét az új alapítások kapcsán Európában.⁹ A ciszterci előírások segítettek a notáció fenntartását, mikor a neumaformák gondos másolására figyelmeztettek.¹⁰ Mivel azonban kategórikus utasításokat nem fogalmaztak – nehezebb is lett volna –, a ciszterci kottairás kétévszázados gyakorlat után (12–14. sz.) többnyire engedett a helyi notációk befolyásának.¹¹ Addig azonban a rend Nevers-i típusú kottairása a legkülönbözőbb írásvidékeken azonosítható.

Ha olyan hangjelzett töredék kerül elénk, mely e pontosan meghatározott kontakneuma-rendszert gótikus tollkezeléssel alkalmazza (tehát nem francia, hanem német nyelvterületről vagy Középeurópából való), akkor annak ciszterci eredete teljességgel bizonyos.

Köztudomású, hogy a neumaírások, az első zenei hangjelzések a kilencedik századi Európában rögtön dialektusokra tagozódva, földrajzi körzetenként más-más variánsban jelentek meg. A 10–11. századi emléanyag fényében pontosítható volt a hangjelzésvidékek rajza:

az irodalomban szereplő néhány notációatlasz ezt az állapotot rögzíti.¹² A történelmileg változó, de mindig összefüggő körzetekre tagolódó hangjelzésvidékeket utóbb mintegy keresztelte egy szerzetesi scriptoriumhálózat a maga saját notációival, azok saját határvonalával. Erre az első adatok igen koraiak (10. sz.),¹³ majd a 13. századig egyre szaporodnak, s egyre kidolgozottabb ideológia áll mögöttük.

Az identitás-jelző rendi notációkat többnyire csak a környezettől való szeparálódás árán lehetett fenntartani. Ez nem így lett volna, ha az egyházmegyei keretben művelt lokális notációhagyományoknak nem lett volna meg szintén a maga határozott profilja. Pedig nemcsak hogy volt, hanem, mint újabb kutatásaink rávezettek, ez a profil sem volt véletlen. A kottairás identitásjelző szerepével az eredeti notációdialektusok nyomán alakult helyi írásfajták esetében is számolnunk szabad. A francia kutatók, főként S. Corbin és M. Huglo munkájának eredményeképpen jól ismertek és azonosíthatók pl. a helyi jellegű francia írás-változatok.¹⁴ Vannak köztük olyan kirívó példák is, mint a lyoni érsekségei, mely történeti jogait és különállását azzal kívánta demonstrálni, hogy a francia notációterületen, ahol a kottairás egész Európában a leggyorsabban fejlődött és rendkívül expanzív volt, egészen a 14. századba nyúlóan kitartott az archaikus, vonalrendszer nélküli neumaírás mellett. Neumás kottái a 12–14. században így kiváló proveniencia-jelzők.

A magyarországi könyvtárakban főként középeurópai kódex-anyaggal találkozunk. Miután e terület vonalrendszeres kottairásainak identitáshordozó szerepével már több tanulmányban is foglalkoztam¹⁵, engedtessek meg most itt csupán az eredmények rövid összefoglalása.

A 12. század közepe tájáig az egész körzetben vonal nélküli német neumaírásokkal éltek, majd utóbb ugyancsak az egész körzetben használatos lett a vonalra tett metzigót notáció (német–metzi keverék jelrendszer, gotizáló technikával).¹⁶ Ez a hangjelzés a tág értelemben vett kelet-német scriptoriumok szülötte, világosan elválik pl. a rajnai német notációktól. A kelet- és délnémet, valamint a lengyel egyházmegyéek főírása, elsősorban azonban egész Közép-Európában használták a 13-tól a 16. századig. A hazai töredékeken gyakran kerül elő valamilyen változatban.¹⁷ A magyar proveniencia ilyenkor nem kizárt, de nem is bizonyított. Részletelemzések segíthetnek a pontosításhoz, a metzigót notációnak ugyanis vannak lokalizálható variánsai is (pl. lengyel egyházmegyéek esetében), sőt eléggé megfogható a magyar scriptoriumok stílusa is. (A magyar hagyományon belül különbözött a felvidéki, a nyugat-magyarországi, az erdélyi száz kör).¹⁸ Az az ág pedig, amelyik a 15. században a magyar notációval keveredett, egyértelműen felismerhető (budai, esztergomi műhely).¹⁹

A metzigótnál sokkal kisebb körben bontakozott ki a prágai, vagy cseh notáció élettere.²⁰ Ezt a hangjelzést Prágában stilizálási eljárásokkal fejlesztették ki az előzőleg, 13. század folyamán ott használt metzi notációból, tudatos identitásjelző szándékkal. A 14. század elejétől cca. a 17. század végéig élt, először csak a prágai egyházmegyéében, majd 14. századi történelmi események után az olmtüziben is. Ismertté tette a prágai egyetem, majd végül díszírásként túljutott a határokon: megrendelték a kiváló, gazdag műhelyekben készült cseh notációs kódexeket távolabbról is, mint szórványos lengyel, magyar és osztrák példák tanúsítják. Tartósn fennálló saját scriptoriumai azonban nem voltak Magyarországon a prágai notációnak.²¹

A cseh notációs hazai töredékanyag²² többsége nem magyar provenienciájú, bár a magyarországi rendeltetést kizárni nem lehet. Váradra használatra készült pl. Prágában a 15. századvégi kódexsorozat, melynek maradványai szinte minden könyvtárunkban jelen vannak.²³ Végül, nyilván történelmi változások függvényeként, magyar provenienciájúak lehetnek a 16. századvégi, 17. századi kurzív cseh notációval készült feljegyzések (többnyire nyomtatott könyvek lapjain).²⁴

Az esztergomi, vagy magyar notáció – ez a gregoriánus indíttatású, 12. században keletkezett sajátos reformhangjelzés – életterében korlátozottabb volt mint az eddig említett „keleti” kottairások.²⁵ Csak a magyar egyházmegyéék és a pálosok használták – az akkori adottságok szerint még így is tágabb körben élt, mint az expanzív cseh notáció. Használati ideje igen hosszú volt, a 12-től a 18. század végéig éltek vele. Minthogy ez a hangjelzés szerkezeti felépítésében egészen egyedülálló (olasz–metzi kontaktneuma-rendszer, egyszeri válogatásban, német írástechnikával),²⁶ és pontosan szerkezetét tekintve hét évszázadon át nem változott, biztosan azonosítható. Azok a töredékeink, melyeken magyar notáció található, kétségtelenül magyar provenienciájúak.²⁷

Ennél a prakticista megállapításnál azonban sokkal többet mond a háttérben álló tény: a magyar egyházmegyei szervezet keretében státúumok nélkül is a központosított rendekhez hasonló kidolgozottsággal és szívóssággal törekedtek a liturgikus zenei anyag rögzítésénél az identitás őrzésére.

JEGYZETEK

1. SZENDREI J.: Choralnotation als Identitätsausdruck im Mittelalter. *Studia Musicologica* 27, 1985, 139–170.

2. HUGLO, M.: Règlement du XIIIe siècle pour la transcription des livres notés. In: Festschrift Bruno Stäblein zum 70. Geburtstag, hrsg. von Ruhnke, M., Kassel 1967, 121–133.

3. A ferences és domonkos kottairási utasításokat összehasonlítva közli M. Huglo, op. cit. 124–125.

4. Utasítás graduálék s antiphonariumok írására. MKSz 1891, 33–34. (Egyetemi Könyvtár Cod. 34, de hibás olvasattal, „saeculares fratres” helyett „saeculares fere omnia...” áll a forrásban); SZIGETI, K.: Denkmäler des Gregorianischen Chorals aus dem ungarischen Mittelalter, *Studia Musicologica* 4, 1963, 147, 155–156. (Egyetemi Könyvtár Cod. 123).

5. A konkrét szövegvariáns közel áll pl. a krakkói Szent András ferences kolostor graduáléjának variánsához, vö. SUTKOWSKI, A.: Cechy paleograficzne notacji muzycznych w polskich rękopisach średniowiecznych. In: *Musica Mediaevi* 1, 1965, 62–63. Mivel a két kuriális szertartási hagyományokat követő rend rubrikáinak szövegezése egymástól nem válik el, ezért a rubrika alapján nem lehetséges ferences, illetve ágostonos remete eredetet eldönteni, mint MEZEY L.: *Codices latini mediaevi bibliothecae universitatis Budapestinensis*, Budapest, 1961, 205. javasolja. (Cod. 123 provenienciakérdéséről lásd SZENDREI J.: A magyar középkor hangjegyes forrásai, Budapest, 1981, 164., 154. jegyzet.)

6. A német, azaz gótikus írásterületen is, ahol egyébként a tollforgatás technikája a kottakészítéskor gyökereken más volt, vö. WAGNER, P.: *Neumenkunde*. Leipzig 1912, 328.; STÄBLEIN, B.: *Schriftbild der einstimmigen Musik*. Musikgeschichte in Bildern Bd III., Lfg. 4. Leipzig 1975, 66.

7. Vö. pl. JAKÓ ZS.: Várad helye középkori könyvtártörténetünkben. In: írás, könyv, értelmiség. Bukarest, 1976, 138–168, különösen 143.

8. Nem tartjuk tehát ágostonos remete eredetűnek pl. a Budapest, Egyetemi Könyvtár U. Fr. l. m. 223–224-es Antifonálét, ellentétben MEZEY L.: *Fragmenta latina codicum in bibliotheca universitatis Budapestinensis*. Budapest 1983,

190–191. Kóruskönyvekben nem ritkaság a rubrikák, liturgikus utalások hiánya – abból, hogy e kódex a vesperásban nem közöl adatot a responsorium énekléséről, nem következik, hogy a ritusban egyáltalán nem volt a vesperásnak responsoriuma. Nem ad utasítást a kapitulumra és a himnuszra sem. A kottairáson kívül (mely a metzigót notáció lengyel, különösen wrocławi egyházmegyében honos változata) ellenemond az ágostonos remete provenienciának a gregorián dallamok pentaton dialektusa is, hiszen a kuriális tradícióban a zenei anyag diaton. – Pozitíve: A kvadrát notáció ugyanott U. Fr. l. m. 229 esetében (MEZEY L.: op. cit. 193–194) domonkos provenienciára utal, nem Zágrábra vagy Kalocsára. A tartalmi ellenőrzés ezt megerősíti: az antifonále anyaga pontosan megfelel a domonkos ritusnak, mind a nyomtatott rendi breviárium szerint (Vellece, 1477–78 körül, Budapest MTA Könyvtára, Ráth 1510), mind az Österreichische Nationalbibliothek Cod. 1779 jelzetű 14. századi domonkos antifonáléja alapján, ahol még a szerkesztésmód is azonos a töredéken megfigyelhetővel. Így nem véletlen, hogy a possessor-bejegyzések is domonkos körben maradtak, vö. Mezey L.: op. cit. 193.

9. STÄBLEIN, B.: op. cit., különösen 32, 56, Abb. 11. SZENDREI J.: Van-e ciszterci hangjegyírás? *Magyar Zene XXIII/2*, 1982, 129–137. Uő: *Beobachtungen an der Notation des Zisterzienser-Antiphonars Cod. 1799** in der Österreichischen Nationalbibliothek*. *Studia Musicologica* 27, 1985, 273–290.

10. MAROSSZÉKI, S.: *Les origines du chant cistercien*. Città del Vaticano 1952, 29. Huglo, M.: op. cit. 121–123.

11. Nyugaton hamar megjelentek a rendnél a kvadrát hangjelzések (vö. *Paléographie Musicale*. Les principaux manuscrits de chant grégorien, ambrosien, mozarabe, gallican publiés en facsimilés phototypiques par les bénédictins de Solesmes. Bd. III, Solesmes 1892, pl. 205.; Bd. II, Solesmes 1891, pl. 49.; MAROSSZÉKI, S.: op. cit. facsim. a 129. old. előtt stb.). Bár a kvadrát írást a ciszterciek Keletre is transzponálták (MIAZGA, T.: *Notacja gregoriańska w świetle polskich rękopisów liturgicznych*, Graz 1984, 27, 130–131; HAMMER, H. G.: *Die Allelujagesänge in der*

Choralüberlieferung der Abtei Altenberg, Köln, 1968, 37; SZENDREI J.: A magyar középkor... F 468-as forrás stb.), mégis, német és lengyel kolostorokban a 14. századtól a helyi német, illetve metzigót notáció hatása mutatható ki, vö. HAMMER, H. G.: op. cit. 44, 50; MORAWSKI, J.: Polska liryka muzyczna w średniowieczu. Warszawa 1973, 24, 28, 31, 33, 34, 52, 63, 194, 202; Musica medii aevi III, Kraków 1969, Abb. 20. IV. Kraków 1973, Abb. 6. stb.

12. SUÑOL, G.: Introduction à la paléographie musicale grégorienne. Paris-Tournai-Rome, 1935, Függlék 1. tábla; Le graduel romain. Édition critique par les moines de Solesmes. II. Les sources. Solesmes 1957, 2. térkép; CORBIN, S.: Die Neumen. In: Palaeographie der Musik. Bd. I. Fasc. 3. Köln 1977, Anhang Tab. 2-3.

13. CORBIN, S.: op. cit. 3-81-3-82, vö. 3-164-3-165 és Taf. 2.

14. CORBIN, S.: op. cit. 3-73-3-131, vö. Anhang Taf. 2., uitt további irodalom.

15. CORBIN, S.: op. cit. 3-113-3-115.

16. SZENDREI J.: A magyar notáció története. In: Középkori hangjegyzések Magyarországon. Budapest, 1983, 12-90, 123-151.; Uő: Choralnotation als Identitätsausdruck...; Uő: The Introduction of Staff Notation into Middle Europe. Studia Musicologica 28, 1986, 303-319.; Uő: Choralnotationen in Mitteleuropa, Studia Musicologica 30, megjelenés alatt.

17. Vö. az előző jegyzet anyagát, valamint WAGNER, P.: Das Graduale der St. Thomaskirche zu Leipzig (Publikationen älterer Musik V.). Leipzig 1930., HÄRTING, M.: Der Messgesang im Braunschweiger Domstift St. Blasii (Handschrift

Niedersächsisches Staatsarchiv in Wolfenbüttel VII B Hs 175). Regensburg 1963.

18. SZENDREI J.: A magyar középkor... 139.

19. Magyarország Zenetörténete I. Középkor. Szerk. RAJECZKY B., Budapest, 1988, 201-206. (Szendrei J.)

20. Vö. az előző jegyzet anyagát, valamint SZENDREI J.: A magyar notáció története... 76-80.

21. HUTTER, J.: Česká notace. II. Nota choralis. Praha 1930.; STÄBLEIN, B.: op. cit. 206-207. Lásd még a 16. jegyzet irodalmát.

22. Cseh notációt használt egy-egy Prágában tanult, s Magyarországon működő klerikus, pl. a 15. század elején Nagyszombati Mihály, vö. SZENDREI J.: A magyar középkor... 37. old. és 74. facsimile; többször felbukkan a cseh notáció a zágrábi székesegyház kódexekben, vö. Hymnarium MR 21, (lásd az előző műben C 58, facs. 61), Graduale 14. század, 2. notáció (Archiv Jugoslavenske Akademije Znanosti i Umjetnosti III d 182).

23. SZENDREI J.: A magyar középkor... 140.

24. Vö. az előző mű 40-41. oldalát, valamint SZENDREI J.: A Zalka Antiphonale provenienciája. Zenetudományi Dolgozatok, megjelenés alatt.

25. SZENDREI J.: A magyar középkor... 49.

26. SZENDREI J.: A középkori magyar hangjegyzés. Magyar Zene XIX/2, 1978, 130-143; Uő. A magyar notáció... stb.

27. Mégsem azonosítja a MEZEY L.: Fragmenta latina..., ahol eddig a következő tétéleknél állapítottunk meg magyar, illetve esztergomi notációt: U.Fr.I.m. 214, 216, 221 (de nem pálos), 232, 255, 265, 266.

Janka Szendrei: Die Rolle der Notation in der Provenienzuntersuchung von Kodizes

Die verschiedenen Arten der Notenschriften, die die liturgische Musik festhielten, existierten im Mittelalter entweder nach Kulturkreisen oder nach Institutionen gegliedert nebeneinander. Unter den Mönchsorden schrieben die Augustiner-Eremiten und die Dominkaner die quadratische Notation mit verbindlicher Kraft vor. Die Zisterzienser bestanden auf der mittelfranzösischen Notenschrift vom Typ von Nevers die auch in Osteuropa gebraucht wurde. In den osteuropäischen Diözesen entwickelten sich kontinuierlich die nach Kulturkreisen gegliederten und daher identitätsanzeigenden Notationen (mit Zentren in Prag, Esztergom und wahrscheinlich Wroclaw). Osteuropa hatte jedoch außer diesen auch eine gemeinsame, im Westen nicht gebrauchte gotische Notenschrift (die "Metzer gotische" Notation, die im wesentlichen in demselben geographischen Bereich gebraucht wurde, wo auch die deutsche Neumenschrift ohne Linien). Bei den überlieferten Kodizes mit Noten ermöglichen die durch die ursprünglichen Institutionen bestimmten Gebundenheiten des Schriftarten, aus der Notenschrift auf die Provenienz zu schließen. Der Gewissheitsgrad ist bei den einzelnen Schriftarten verschieden, die Untersuchung der Notation bedarf auch der Kontrolle der Untersuchung der Melodievariationen.